

ทุนสังคมกับการมีส่วนร่วมของชุมชนท้องถิ่นในการจัดการ ทรัพยากรธรรมชาติ

จินตนา อมรสงวนสิน¹

บทคัดย่อ

บทความนี้ได้รวบรวมสรุปการศึกษาทุนสังคม(social capital)ที่มีผู้ศึกษาแล้วในด้านแนวคิด ความหมาย รูปแบบ แหล่งและการวัดค่า ความสำคัญและการนำทุนสังคมไปใช้สนับสนุนการศึกษาและพัฒนาในด้านต่างๆ แม้ว่าจะไม่มีนิยามชัดเจนเป็นมาตรฐาน แต่สามารถสรุปได้ว่าทุนสังคมเป็นเรื่องความร่วมมือของคนในชุมชน(cooperation) ซึ่งต่างตอบแทนซึ่งกันและกัน มีความไว้วางใจ(trust) เคารพในกฎและจารีตของชุมชน(Norm) และมีความสัมพันธ์กันในลักษณะเครือข่าย(network) เพื่อนำไปสู่แนวทางในการแก้ไขปัญหาและนำไปสู่ผลประโยชน์ร่วมกัน และจากการนี้ศึกษา ทุนสังคมกับการมีส่วนร่วมของชุมชนท้องถิ่นในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ ตำบลท่ามาและตำบลแม่ศึก อำเภอแม่แจ่ม จังหวัดเชียงใหม่พบว่าในพื้นที่ศึกษามีทุนสังคมที่ยังมีแน่นอนอยู่ในโครงสร้างของสังคมชนบท และได้นำมาใช้ในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติในด้านต่างๆ รวมถึงทรัพยากรมนุษย์เช่น การจัดการป่าชุมชน การใช้น้ำในรูปแบบเหมืองฝาย การใช้ที่ดินแบบไร่นาหมุนเวียน การเลี้ยงสัตว์ในป่า และการใช้แรงงานด้านการเกษตร วิธีชีวิตของชุมชนชนบทก่อให้เกิดวิถีปฏิบัติและความไว้วางซึ่งนำไปสู่การเกิดเครือข่ายทางสังคมในรูปแบบต่าง ๆ ที่ก่อให้เกิดรูปแบบทุนสังคมทั้งแบบ bonding, bridging และ linking social capital นอกจากนี้ทุนสังคมยังถูกนำมาใช้ในการแก้ไขปัญหาของชุมชน เช่น ทุนสังคมในรูปของเครือข่ายอนุรักษ์ป่าจะถูกนำมาใช้ในการสร้างอำนาจต่อรองกับภาครัฐในเรื่องของการรับรองสิทธิในการใช้ประโยชน์จากป่าของชุมชน เครือข่ายกลุ่มเหมืองฝายจะถูกนำมาใช้ในการจัดการการแย่งชิงทรัพยากรน้ำในหน้าแล้ง

¹อาจารย์ ประจำหลักสูตรการจัดการสิ่งแวดล้อม สถาบันบัณฑิตพัฒนบริหารศาสตร์

ที่มาและแนวคิดเรื่องทุนสังคม

ทุนสังคมกลายเป็นที่สนใจของการศึกษาวิจัยในหลายแขนงวิชาด้านสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์เมื่อไม่นานมานี้เอง มีการนำทุนสังคมไปใช้วิเคราะห์ปัญหาสังคมในชุมชนอย่างมากมาย ตัวอย่างเช่น ใช้ทุนสังคมเป็นกรอบในการศึกษาปัญหาการขาดการมีส่วนร่วมของประชาชน (civic engagement) (Putnam, 1993a; 2000), บทบาทของทุนสังคมและทัศนคติที่ดีของประชาชน (Sirianni & Friedland, 1995), ทุนสังคมเป็นประตูลู่รายได้ทางเศรษฐกิจ (Sobel, 2002) นอกจากนี้ ทุนสังคมยังถูกนำไปใช้เป็นกรอบทฤษฎีในการศึกษาด้านการพัฒนาชุมชน (Gittel & Vidal, 1998), การพัฒนาองค์กร(Cohen & Prusak, 2001), บทบาทด้านเศรษฐกิจขององค์กร (Baker, 1990), การสร้างทุนทางปัญญา(intellectual capital) (Nahapiet & Ghoshal, 1998), การเรียนรู้ต่อการเปลี่ยนแปลงและความยั่งยืนของชุมชน (Falk & Harrison, 2000), ความสำเร็จของโรงเรียนและชุมชน (World Bank, 1999), การพัฒนาชุมชน (Gittel & Vidal, 1998), และรูปแบบของความไม่เท่าเทียมทางสังคมเนื่องจากการขาดทักษะด้านเทคโนโลยีในสังคมและผลประโยชน์ที่ได้รับในกลุ่มผู้มีทักษะ (Resnick, 2002).

แนวคิดด้านทุนสังคมเกิดขึ้นมาจากการศึกษาชุมชน แม้ไม่มีนิยามที่ชัดเจนเป็นมาตรฐานแต่ก็มีประโยชน์อย่างยิ่งในการนำไปใช้วิเคราะห์วัฒนธรรม สังคม และเครือข่ายของสังคม ทุนสังคมให้ความสนใจอย่างมาก

ในเรื่องของเครือข่ายความสัมพันธ์ของบุคคลที่พัฒนาขึ้นในช่วงเวลาหนึ่งๆ ความสัมพันธ์นี้เป็นพื้นฐานก่อให้เกิดความเชื่อใจซึ่งกันและกัน(mutual trust) ก่อให้เกิดความร่วมมือร่วมใจในการทำงานร่วมกัน หนึ่งในคำนิยามแรกๆ ที่ให้ไว้โดย Hanifan (1916) กล่าวว่าทุนสังคมหมายถึงสิ่งต่างๆ ที่พบเห็นได้ในชีวิตประจำวัน เช่น ภาพลักษณ์ที่ดี (goodwill) ความมีมิตรภาพ (fellowship) ความเห็นอกเห็นใจ (sympathy) และการพูดคุยสื่อสารระหว่างคนในครอบครัวซึ่งก่อให้เกิดหน่วยของสังคม หลายปีต่อมา Coleman (1988) ซึ่งก็มีแนวคิดในลักษณะเดียวกันได้ให้ความหมายเพิ่มเติมในเรื่องทุนสังคมที่โยงถึงความสัมพันธ์ระหว่างเด็กและผู้ใหญ่ที่ส่งเสริมให้เกิดการแลกเปลี่ยนทางด้านจารีตและความเชื่อที่ถูกต้อง

ต่อมา มีหลายนิยามที่นำเอาเรื่องสถาบันมาโยงไว้และพยายามชี้ให้เห็นถึงคุณค่าของโครงสร้างทุนสังคมที่มีต่อองค์กร ตัวอย่างเช่น Fountain (1998) นิยามทุนสังคมว่าความมีประสิทธิภาพเชิงสถาบันของความร่วมมือระหว่างหน่วยงานหรือองค์กร ทั้งในแนวราบระหว่างหน่วยงานที่คล้ายกันที่ทำงานเกี่ยวข้องกัน แนวตั้งในเรื่อง supply chains และการเชื่อมโยงในหลากหลายทิศทางกับแหล่งความรู้ ทรัพยากรบุคคล และหน่วยงานสาธารณะอื่นๆ ซึ่ง Fountain อ้างว่าทุนสังคมในลักษณะนี้มีพลังเทียบเท่าทุนกายภาพ (physical capital) และทุนมนุษย์(human capital) และเมื่อกลุ่มองค์กรพัฒนาความสามารถในการทำงานร่วมกันก็จะกลายเป็นแหล่งทุนที่นำไปสู่ผลประโยชน์ร่วมกัน

ความหมายของทุนสังคม

เนื่องจากแนวคิดด้านทุนสังคมเป็นที่สนใจอย่างมากของหน่วยงานพัฒนาและสถาบันวิจัยต่างๆ ความสนใจอย่างหนึ่งก็คือนิยามของทุนสังคมซึ่งมีหลากหลาย ดังนี้

ทุนสังคมคือคุณลักษณะขององค์กรทางสังคม เช่น ความเชื่อถือ วิถีปฏิบัติ (ความช่วยเหลือต่างตอบแทนซึ่งกันและกัน), เครือข่าย (การมีส่วนร่วมของประชาคม) ที่นำไปสู่ความร่วมมือปฏิบัติเพื่อก่อให้เกิดความมีประสิทธิภาพของสังคม

"...features of social organisation, such as trust, norms [or reciprocity], and networks [of civil engagement], that can improve the efficiency of society by facilitating co-ordinated actions." Putnam, Leonardi and Nanetti (1993) *Making Democracy Work: Civic Traditions in Modern Italy*, Princeton University Press, Princeton, USA.

ระบบ ขนบธรรมเนียม ความสัมพันธ์ และบรรทัดฐาน ที่มีอิทธิพลยิ่งต่อการพัฒนาคุณภาพและปริมาณของปฏิสัมพันธ์ของสังคม

"....the institutions, relationships, and norms that shape the quality and quantity of a society's social interactions."

World Bank (2000) *What is Social Capital?* from www.worldbank.org/poverty

กฎ บรรทัดฐาน ข้อปฏิบัติ การสนับสนุนซึ่งกันและกันและความไว้วางใจที่แนบแน่นอยู่ในความสัมพันธ์ โครงสร้างและแบบแผนของสังคมที่สามารถนำทั้งสมาชิกและชุมชนไปสู่เป้าหมาย

"...the rules, norms, obligations, reciprocity and trust embedded in social relations, social structures and society's institutional arrangements which enable members to achieve their individual and community objectives."

Narayan (1997) *Voices of the Poor: Poverty and Social Capital in Tanzania*, World Bank, Washington D.C., USA.

ทุนสังคมคือระดับการเกี่ยวพันทางสังคมในชุมชน ทุนสังคมกล่าวถึงกระบวนการระหว่างประชาชนที่เป็นผู้สร้างเครือข่าย จารีตและความเชื่อทางสังคม เพื่อก่อให้เกิดความร่วมแรงร่วมใจให้ได้มาซึ่งผลประโยชน์ร่วมกัน

Social capital represents the degree of social cohesion in communities. It refers to the processes between people that establish networks, norms and social trust, and facilitate coordination and cooperation for mutual benefit (WHO, 1998)

จากคำนิยามข้างต้น จะเห็นได้ว่า ทุนสังคมสนับสนุนความร่วมมือในการปฏิบัติของสมาชิกในสังคมหรือชุมชนเพื่อนำไปสู่ผลประโยชน์ร่วมกัน ต่างตอบแทนซึ่งกันและกัน โดยคนในสังคมมีความไว้วางใจเชื่อถือต่อกัน (mutual trust) เคารพวิถีปฏิบัติ/จารีตและกฎกติกาของชุมชน และทำงานร่วมกันในลักษณะเครือข่าย การติดต่อสื่อสารให้ความช่วยเหลือซึ่งกันและ

กันส่วนใหญ่มีลักษณะไม่เป็นทางการ (informal contract) ที่ไหนที่ทุนสังคมอ่อนแอ ความขัดแย้งก็เกิดได้ง่ายและทำให้ความเชื่อถือไว้วางใจระหว่างกันลดลงอย่างมีนัย

แม้ว่านิยามของทุนสังคมมีหลากหลาย แต่ก็สามารถแยกออกได้เป็น 2 หมวดใหญ่คือ นิยามในมิติเชิงโครงสร้าง (structural dimension) (Bourdieu, 1983; Coleman, 1988; Fountain, 1998; Nahapiet & Ghoshal, 1998; Woolcock, 1998; World Bank, 1999) และนิยามในมิติเชิงเนื้อหา (content dimension) (Cohen & Prusak, 2001; Fukuyama, 1999; Hanifan, 1916; 1920; Putnam, 2000) ในมิติเชิงโครงสร้างหมายถึงหน่วยพื้นฐานของเครือข่ายเช่น รูปแบบของการเชื่อมโยงและองค์การด้านสังคมของชุมชน ส่วนนิยามในมิติเชิงเนื้อหาหมายถึงรูปแบบของจารีตแนวทางปฏิบัติ ความเชื่อถือไว้วางใจ ความเข้าใจร่วมกัน และตัวแปรอื่นๆที่ทำหน้าที่ให้คนในชุมชนรวมกัน

เครือข่าย (Networks) เป็นส่วนที่สำคัญของทุนสังคม เป็นความสัมพันธ์เกี่ยวข้องของคนที่เพิ่มขึ้นต่อเนื่องเมื่อมีการติดต่อระหว่างคนในครอบครัว ในสถานที่ทำงาน บ้านใกล้เรือนเคียง สมาคมต่างๆ ในท้องถิ่นหรือที่พบปะอื่นๆ เครือข่ายมีรูปแบบทั้งที่เป็นทางการ (formal) และอย่างไม่เป็นทางการ (informal) รูปแบบของเครือข่ายที่ต่างกัน อธิบายถึงทุนสังคมที่ต่างกัน ได้แก่

- Bonding social capital – มีความใกล้ชิดของบุคคลมาก และมี ความเชื่อมยึด (bond) ที่เหนียวแน่น เช่น ความสัมพันธ์ระหว่าง

สมาชิกภายในครอบครัวและเครือข่าย และสมาชิกที่เป็นชนเผ่าเดียวกัน

- Bridging social capital - ความสัมพันธ์ระหว่างบุคคลห่างไกลกว่าแบบแรก และระดับความเชื่อมโยงก็อ่อนลงแต่กลุ่มคนที่มาเกี่ยวข้องหลากหลายขึ้น เช่น เพื่อนร่วมธุรกิจ เพื่อนต่างเผ่าพันธุ์ เพื่อนของเพื่อน เป็นต้น
- Linking social capital - อธิบายถึงความเกี่ยวข้องกับบุคคลที่อยู่ในตำแหน่ง และความสัมพันธ์จะอยู่ในรูปแบบลำดับชั้น (hierarchy) ที่มีความแตกต่างของอำนาจ เช่นการติดต่อเพื่อขอการสนับสนุนจากภาครัฐ ความสัมพันธ์ระหว่างชาวบ้านและหน่วยงานราชการ

Putnam (2000) แยกให้เห็นความแตกต่างระหว่าง bonding และ bridging ไว้ดังนี้ bonding เชื่อมโยงทุนสังคมภายในชุมชนที่คนรู้จักกันมาก่อนแล้ว ในขณะที่ bridging เป็นความสัมพันธ์ของคนที่ไม่เคยรู้จักกันมาก่อน ดังนั้น bonding จึงเหมาะสมในการสร้างความช่วยเหลือต่างตอบแทนในชุมชน ส่วนbridging เหมาะในการเชื่อมโยงกับแหล่งทุนภายนอกและเพื่อการแพร่กระจายของข้อมูลข่าวสาร

ทุนสังคมที่เครือข่ายมีความเหนียวแน่นมากก็จะต้องทำให้สมาชิกสามารถประสานความร่วมมือในการแก้ไขปัญหาของส่วนรวมที่เผชิญอยู่ได้มาก ที่เป็นเช่นนี้เพราะว่าเครือข่าย

- ก่อให้เกิดบรรทัดฐานของการช่วยเหลือต่างตอบแทน โดยสร้างความคาดหวังที่จะได้รับผลตอบแทนร่วมกันในภายภาคหน้า
- ก่อให้เกิดความร่วมมือและการติดต่อสื่อสาร ทำให้เกิดช่องทางการไหลของข้อมูลข่าวสารที่สามารถตรวจสอบและเชื่อถือได้ของคนและกลุ่มในสังคมนั้น
- สามารถนำความร่วมมือที่ได้รับการสำเร็จที่ผ่านมาในอดีต มาเป็นแบบอย่างเพื่อใช้ในการแก้ไขปัญหาที่คล้ายกันในอนาคต
- ช่วยเพิ่มโอกาสที่จะต่อต้านคนหรือกลุ่มคนที่ฉวยโอกาสที่มุ่งหวังเพื่อประโยชน์ส่วนตัว

แม้จะมีความจำกัดด้านทุนทางกายภาพ(physical capital) ทุนสังคมสามารถช่วยการเพิ่มผลผลิตได้ตัวอย่างเช่น การหยิบยืมแลกเปลี่ยนการใช้เครื่องมือของเกษตรกรก่อให้เกิดงานและผลผลิตที่เพิ่มขึ้นโดยไม่ต้องเพิ่มทุนในการซื้อเครื่องมือเพิ่ม การยืมและคืนทุนหมุนเวียนช่วยให้คนในกลุ่มมีโอกาสได้ทุนในการประกอบกิจการเพิ่มขึ้น เป็นต้น ทุนสังคมมีแนวโน้มที่จะเพิ่มขึ้นหากมีการใช้อย่างสม่ำเสมอและในทางตรงข้ามหากไม่ใช้ทุนก็จะลดลง

เพราะว่ารูปแบบทุนทางสังคมมีหลากหลาย สิ่งที่ต้องพิจารณาคือจะเลือกรูปแบบไหนที่เหมาะสมที่เอื้ออำนวยในการก่อให้เกิดการมีส่วนร่วมและนำไปใช้ในการแก้ไขปัญหาของส่วนรวมได้

การนำทุนสังคมไปใช้ในการพัฒนาเศรษฐกิจและสังคม

ธนาคารโลก(World Bank) ได้นิยามทุนสังคมว่าเป็นแนวคิดที่มีผลต่อการเพิ่มคุณภาพ ประสิทธิภาพ และความยั่งยืนของการปฏิบัติงานด้านการพัฒนาที่ขับเคลื่อนโดยชุมชน (Community driven development -CDD) ในการประยุกต์ทฤษฎีทุนสังคมสู่แนวทางปฏิบัติ ธนาคารโลกได้พัฒนารอบแผนการปฏิบัติงานด้านทุนสังคม (Social Capital Implementation Framework - SCIF) ขึ้นจากผลการทบทวนโครงการต่างๆที่เกี่ยวข้องกับองค์ประกอบทางทุนสังคมทั้งของธนาคารโลกเองและโครงการอื่นๆ โดยมีจุดมุ่งหมายหลักของกรอบแนวคิดนี้เพื่อใช้เป็นแนวทางชี้แนะว่าจะสามารถผนวกทุนสังคมเข้ากับการดำเนินงานได้อย่างไร

ภายใต้กรอบแผนนี้ หลักการของทุนสังคมแบ่งออกเป็น 5 หมวด เพื่อวัตถุประสงค์ในการปฏิบัติงาน ประกอบด้วย กลุ่มและเครือข่าย (Groups and networks) ความเชื่อใจไว้วางใจและความสนับสนุน (Trust and Solidarity) ความร่วมมือ (Collective Action and Cooperation) ความยึดเหนี่ยวและการยอมรับของสังคม (Social Cohesion and Inclusion) และข้อมูลข่าวสารและการสื่อสาร (Information and Communication) กรอบแผนนี้ยังชี้

จุดเริ่มของการประยุกต์ทุนสังคมเข้าสู่แต่ละช่วงวงจรของโครงการ (project cycle) คือ การคัดเลือก(Identification) การเตรียมการและการประเมิน (Preparation & Appraisal) การดำเนินโครงการและการควบคุม (Implementation & Supervision) และการประเมินผล (Evaluation)

การพัฒนาโดยการขับเคลื่อนโดยชุมชน (CDD) เป็นวิธีการพัฒนาโดยส่งเสริมสนับสนุนการตัดสินใจแบบมีส่วนร่วม การเสริมศักยภาพชุมชน และให้ชุมชนเป็นผู้ควบคุมจัดการทรัพยากรเอง โดยยึดหลักพื้นฐาน 5 ประการในวิธีการพัฒนา คือ การให้อำนาจแก่ชุมชน (community empowerment) การให้อำนาจองค์การบริหารส่วนท้องถิ่น (local government empowerment) การปรับย้ายศูนย์กลางการพัฒนา (realigning the Center) ความรับผิดชอบและความโปร่งใส (accountability and transparency) และการเรียนรู้จากการปฏิบัติ (learning by doing) หากหลักการทั้ง 5 นี้เกิดขึ้น การพัฒนาโดยการขับเคลื่อนโดยชุมชนจะสร้างความยั่งยืนและมีผลกระทบในวงกว้างต่อการพัฒนาโดยการเตรียมความพร้อมให้แก่ชุมชน และให้เครื่องมือแก่ชุมชนเพื่อเป็นหน่วยงานหรือองค์กรที่กำหนดการพัฒนาของตนเอง

การวัดทุนสังคม (Capital Measurement)

จุดอ่อนอย่างหนึ่งของหลักการทุนสังคมคือไม่มีข้อยุติที่เป็นที่ยอมรับในการวัดค่าทุนสังคม การวัดค่าทุนสังคมทำได้ลำบากเนื่องจากทุนสังคมมีหลายรูปแบบ การวัดค่าทำได้โดยใช้ดัชนีตัวชี้วัดและวัดในรูปแบบที่หลากหลาย อย่างน้อยที่สุดก็สามารถวัดทุนสังคมอย่างกว้างๆได้ 2 วิธีคือ (1)

ทำการสำรวจวัดนับจำนวนหรือปริมาณของกลุ่มหรือสมาชิกของกลุ่มในสังคม (2) ใช้ข้อมูลจากการสำรวจระดับความไว้วางใจ (trust) และการเข้าร่วมในกิจกรรม (civic engagement) ซึ่งในหลายๆการสำรวจ มักสอบถามคำถามที่ครอบคลุมหลากหลายประเด็น และคำถามที่ใช้อย่างแพร่หลาย ได้แก่

- ระดับความไว้วางใจ เช่นมีความเชื่อถือเพื่อนบ้านหรือไม่ และคิดว่าบริเวณบ้านใกล้เคียงคนช่วยเหลือซึ่งกันและกันหรือไม่
- เกี่ยวกับการเป็นสมาชิก เช่น เป็นสมาชิกของกีฬารวม สมาคม หรือกลุ่มสังคม
- เครือข่ายและการติดต่อ เช่น บ่อยเพียงไรที่คนไปเยี่ยมครอบครัวและเพื่อนฝูง

แหล่งทุนสังคม (Sources of Social Capital)

แหล่งทุนสังคมที่สำคัญในบริบทของการพัฒนาสังคมและเศรษฐกิจ ได้แก่

- ครอบครัว(Families) – เป็นแหล่งต้นทุนหลักด้านเศรษฐกิจและความกินดีอยู่ดีของสมาชิก เป็นแหล่งแรกสุดที่ก่อให้เกิดทุนสังคมที่จะขยายไปสู่สังคมที่ใหญ่ขึ้นต่อไป (Bubolz 1998, Hogan 1998)
- ชุมชน(Communities) - การปฏิสัมพันธ์ทางสังคมของคนในชุมชน ก่อให้เกิดทุนสังคมและนำไปสู่การร่วมทำงานเพื่อส่วนรวม ซึ่งใน

สังคมที่ประชากรยากจน ทุนสังคมนี้สามารถทดแทนทุนมนุษย์และทุนกายภาพ(human and physical capital) ได้

- องค์กร(Firms) - องค์กรต้องการความไว้วางใจและจุดมุ่งหมายร่วมให้เกิดขึ้นในองค์กรซึ่งก็คือทุนสังคม
- ประชาสังคม(Civil Society) – ทุนสังคมมีความจำเป็นอย่างยิ่งยวดต่อความสำเร็จขององค์กรในสังคม เนื่องจากทุนสังคมก่อให้เกิดโอกาสในการเข้าร่วมและช่วยให้มีสิทธิมีเสียงสำหรับผู้ที่ไม่ใช่เวทีที่เป็นทางการในการก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลง
- หน่วยงานภาครัฐ (Public Sectors) - องค์กรรัฐเป็นศูนย์กลางที่จัดการและดูแลสวัสดิการของสังคม
- เผ่าพันธุ์(Ethnicity) – ความเกี่ยวดองทางเผ่าพันธุ์เป็นตัวอย่างที่ดีที่แสดงให้เห็นถึงความร่วมมือของคนในเผ่าที่มีวัฒนธรรมและคุณค่าร่วมในการต่อต้านคนภายนอกเพื่อผลประโยชน์ร่วมกันของคนในเผ่า
- เพศ (Gender) – ตัวอย่างเช่น เครือข่ายต่อต้านความยากจนในสตรีของบราซิล มีบทบาทอย่างมากในการช่วยเรียกร้องรายได้และสิ่งจำเป็นต่างๆให้แก่สตรี เนื่องจากคำตอบแทนแรงงานในเพศหญิงต่ำกว่าของเพศชายอย่างไม่เป็นธรรม

ความแตกต่างระหว่างทุนสังคมกับทุนประเภทอื่น

ได้มีผู้อธิบายในเรื่องความเหมือนและความต่างของทุนสังคมกับทุนอื่นคือทุนกายภาพและทุนมนุษย์ไว้ดังนี้

Coleman (1990) อธิบายว่าทุนสังคมเหมือนทุนอื่นในแง่เป็นสิ่งที่ช่วยในการทำงานเกิดผลดีคือนำไปสู่เป้าหมาย แต่ทุนสังคมอาจจะไม่สามารถทดแทนทุนอื่นได้อย่างสมบูรณ์ และอาจใช้ได้กับงานบางอย่าง นอกจากนี้บางรูปแบบของทุนสังคมอาจสะดวกในการนำไปใช้แต่ไม่ก่อประโยชน์หรือบางครั้งอาจเป็นอันตรายต่อการปฏิบัติ ส่วนความต่างคือทุนสังคมจับต้องไม่ได้ แต่ทุนทางกายภาพและทุนมนุษย์จับต้องและวัดค่าได้และมีความคงรูปไม่เปลี่ยนแปลงง่าย

Kenneth J Arrow อธิบายความแตกต่างของทุนกายภาพและทุนสังคมว่า ทุนกายภาพมีคุณสมบัติหลายประการคือ (1) มีมิติเวลาที่วัดได้แน่นอน สามารถวัดการเพิ่มหรือลดลงของทุน (2) ทุนสะท้อนถึงการเสียสละคือเสียสละรายได้หรือผลผลิตในปัจจุบัน (นำไปลงทุน) เพื่อผลตอบแทนที่เพิ่มขึ้นในอนาคต (3) ทุนกายภาพสามารถซื้อขายถ่ายโอนกรรมสิทธิ์ได้ และ (4) ทุนกายภาพเมื่อเกิดการใช้ก็เริ่มเสื่อมค่า Ostrom (1999) อธิบายว่าทุนสังคมต่างจากทุนกายภาพคือ ยิ่งใช้มากยิ่งขึ้นคุณค่า ไม่เสื่อมค่าตามการใช้

ความสำคัญของทุนสังคม

จากการวิจัยพบว่าระดับทุนสังคมที่สูงมักควบคู่ไปกับการมีสุขภาพที่ดีขึ้น มีอายุยืนยาวขึ้น การประสบความสำเร็จในด้านการศึกษาระดับสูงกว่า มีการจ้างงานมากขึ้น และอัตราการก่อเหตุอาชญากรรมลดลง มีเศรษฐกิจที่มั่นคง ซึ่งสิ่งเหล่านี้ล้วนเป็นที่สนใจของทั้งผู้กำหนดนโยบายและสมาชิกในชุมชนเอง

Putnam (2000) ให้ข้อสังเกตว่าทุนสังคมช่วยสนับสนุนประชาชนในการแก้ไขปัญหาของส่วนรวม (Collective problems) ได้ง่ายขึ้นนั่นคือประชาชนมีโอกาสดีขึ้นเมื่อต่างร่วมมือซึ่งกันและกัน มาตรการทางสังคม (social sanctions) ถูกนำมาใช้ในการกำราบผู้ที่ฝ่าฝืนจารีตของกลุ่ม (เช่นการเอาแต่ประโยชน์ส่วนตนโดยขาดความรับผิดชอบต่อสังคม) เขายังได้สังเกตเห็นว่าทุนสังคมช่วยให้ชุมชนมีความเจริญความก้าวหน้าได้ด้วยความราบรื่น ตัวอย่างเช่น เมื่อคนมีความไว้วางใจกันและต่างก็เป็นที่น่าเชื่อถือและติดต่อสื่อสารกันอย่างสม่ำเสมอ ก็จะทำให้การดำเนินกิจกรรมต่างๆเป็นไปอย่างราบรื่น ทุนสังคมยังช่วยจรรโลงบรรทัดฐาน/จารีตของชุมชนให้คงอยู่และลดการก่อเหตุรุนแรงในวัยรุ่นหรือลดคดีการเห็นแก่ตัวลงได้ นอกจากนี้เครือข่ายยังมีประโยชน์ในการเป็นช่องทางการกระจายข้อมูลข่าวสารซึ่งส่งผลช่วยให้ประชากรและชุมชนบรรลุเป้าประสงค์ที่วางไว้

ชุมชนได้รับประโยชน์จากทุนสังคมในเรื่องของการศึกษา World Bank (1999) พบว่าโรงเรียนมีประสิทธิผลมากขึ้นเมื่อตั้งให้ผู้ปกครองและ

ชุมชนเข้าไปมีส่วนร่วม ครูและนักเรียนมีความกระตือรือร้นในการเรียนการสอนเพิ่มขึ้น และนักเรียนมีผลการเรียนดีขึ้น การให้คำปรึกษา (mentoring) ระบบเครือข่ายและการร่วมมือสนับสนุนบวกกับทุนสังคมสนับสนุนความสำเร็จในการจัดการศึกษา (Coleman, 1988)

อย่างไรก็ดีทุนทางสังคมอาจก่อให้เกิดทั้งผลดีและผลเสีย ตัวอย่างเช่น Olson (1982) กล่าวว่ากลุ่มอาจจะบังคับคนที่ไม่ใช่สมาชิกของกลุ่มเพื่อให้ได้ผลประโยชน์ของกลุ่มตน ส่วน Putnam et al, (1993) แย้งว่าความร่วมมือระหว่างสมาชิกในกลุ่มก่อให้เกิดนิสัยและทัศนคติในการกระทำเพื่อประโยชน์ของคนส่วนใหญ่รวมถึงกลุ่มคนที่ไม่ใช่สมาชิกด้วย

ทุนสังคมกับการมีส่วนร่วมของชุมชนท้องถิ่นในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ

การมีส่วนร่วมของชุมชนท้องถิ่นเป็นปัจจัยสำคัญต่อความสำเร็จของการพัฒนาด้านการเมือง วัฒนธรรม เศรษฐกิจและสังคม ไม่ว่าจะเป็นระดับนานาชาติ ระดับชาติ ระดับท้องถิ่น และระดับชุมชน สำหรับกระแสแนวคิดเรื่องการมีส่วนร่วมของชุมชนท้องถิ่นนั้น เกิดจากปัญหาความล้มเหลวในการดำเนินงานพัฒนาในอดีต ซึ่งให้ความสำคัญกับบทบาทของคนภายนอกชุมชน แต่ละเลยศักยภาพและความสามารถของคนในชุมชน จากการทบทวนถึงประสบการณ์การพัฒนาที่ผ่านมา ทำให้ได้ข้อสรุป

ว่าชุมชนท้องถิ่นน่าจะเป็นผู้กำหนดเป้าหมายสุดท้ายของการพัฒนา โดยมีส่วนในการวิเคราะห์ปัญหา การตัดสินใจ และการประเมินผลด้วยตนเอง

อย่างไรก็ดีในปัจจุบันพบว่า มีชุมชนท้องถิ่นหลายชุมชนที่อาศัยอยู่ในระบบนิเวศที่แตกต่างกันตามลักษณะภูมิประเทศของพื้นที่ในทุกภาคของประเทศไทยได้มีการจัดการทรัพยากรธรรมชาติโดยเฉพาะอย่างยิ่งทรัพยากรป่าไม้ โดยร่วมมือร่วมใจกันอนุรักษ์ป่าไม้ให้คงอยู่คู่กับชุมชนมาหลายชั่วอายุคนตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน โดยชุมชนได้ใช้ทุนสังคมซึ่งฝังรากลึกอยู่ในโครงสร้างของสังคมชนบท อันได้แก่ วิถีปฏิบัติร่วมกัน (Norms) เครือข่ายทางสังคม (Social Networks) และความไว้วางใจซึ่งกันและกันในชุมชนและต่อบุคคลต่าง ๆ ในสังคม (Trust) มาเป็นแนวปฏิบัติในการก่อให้เกิดความร่วมมือร่วมใจในการทำงานเพื่อสาธารณะของชุมชน ในมิติของการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ

การศึกษาเรื่องทุนสังคมจึงเป็นอีกมิติหนึ่งทางด้านการจัดการทรัพยากรธรรมชาติที่จะนำมาใช้ในการพัฒนาการมีส่วนร่วมและสร้างความเข้มแข็งให้กับชุมชนในท้องถิ่นเพื่อให้มีการจัดการทรัพยากรธรรมชาติอย่างยั่งยืนต่อไป ยิ่งไปกว่านั้นทุนทางสังคมยังเป็นสิ่งสำคัญที่มีส่วนเพิ่มพูนผลประโยชน์ในทุนด้านอื่น คือ ทุนทางด้านกายภาพ เช่น ทรัพยากรธรรมชาติต่าง ๆ ทุนเศรษฐกิจ หรือแม้แต่ทุนมนุษย์ (Human Capital)

กรณีศึกษา ทุนสังคมกับการมีส่วนร่วมของชุมชนท้องถิ่นในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ ตำบลท่าผาและตำบลแม่ศึก อำเภอแม่แจ่ม จังหวัดเชียงใหม่

กรณีศึกษานี้เป็นการศึกษาทุนทางสังคมและการนำทุนทางสังคมของชุมชนท้องถิ่นมาใช้ในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ ในพื้นที่ตำบลท่าผาและตำบลแม่ศึก อำเภอแม่แจ่ม จังหวัดเชียงใหม่ และตั้งอยู่ในพื้นที่ลุ่มน้ำแม่แจ่ม และ ลุ่มน้ำแม่หยอด ตามลำดับ ซึ่งลุ่มน้ำทั้งสองนี้เป็นลุ่มน้ำสาขาย่อยของลุ่มน้ำแม่แจ่มซึ่งเป็นลุ่มน้ำที่สำคัญของแม่น้ำปิง ลำน้ำสายหลักของภาคเหนือตอนบน

ตำบลท่าผาส่วนใหญ่เป็นที่ราบระหว่างเชิงเขา ประกอบไปด้วยหมู่บ้านจำนวน 10 หมู่บ้าน เป็นหมู่บ้านคนไทยพื้นราบจำนวน 8 หมู่บ้าน อีก 2 หมู่บ้านเป็นหมู่บ้านของคนไทยภูเขาเผ่ากะเหรี่ยงซึ่งเป็นพื้นที่บนภูเขาอยู่ในเขตป่าสงวนแห่งชาติและเขตอุทยานแห่งชาติดอยอินทนนท์

ตำบลแม่ศึกเกือบทั้งพื้นที่อยู่ในเขตป่าสงวนแห่งชาติ พื้นที่มีสภาพเป็นป่าและภูเขาสูงชัน ทุกันดาร ประกอบไปด้วยหมู่บ้านทั้งหมด 17 หมู่บ้าน ประชากรที่อาศัยอยู่ในตำบลนี้ประกอบด้วยคนไทยพื้นราบ คนไทยภูเขาเผ่ากะเหรี่ยง และม้ง

ผลการศึกษาพบว่า ในพื้นที่ศึกษามีทุนสังคมที่ยังฝังแน่นอยู่ในโครงสร้างของสังคมชนบท และได้ถูกนำมาใช้ในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติในรูปของเครือข่ายทางสังคม (Social Networks) วิถีปฏิบัติ (Norms) และความไว้วางใจ (Trust) ดังนี้

ทุนสังคมในรูปของเครือข่ายทางสังคมในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ

- เครือข่ายการใช้ที่ดินเพื่อการเกษตรกรรม

ชุมชนในพื้นที่ศึกษาจำแนกการใช้ที่ดินออกเป็น 2 ประเภท คือ การใช้ที่ดินเพื่อการเกษตรและที่ป่า สำหรับที่ดินเพื่อการเกษตร ชุมชนได้แบ่งพื้นที่ออกเป็น 2 ระบบ คือ ระบบการใช้ที่ดินเพื่อทำการปลูกพืชไร่และระบบการปลูกข้าวนาดำ

ระบบการใช้ที่ดินเพื่อทำการปลูกพืชไร่แบ่งออกเป็น 2 ระบบ ได้แก่ การทำไร่หมุนเวียนและการทำไร่เลื่อนลอย

การทำไร่หมุนเวียนเป็นระบบการทำไร่ของคนไทยภูเขาเผ่ากะเหรี่ยงซึ่งแต่เดิมเป็นการหมุนเวียน แต่ในปัจจุบันเนื่องจากการเพิ่มขึ้นของจำนวนประชากรในชุมชน การขยายพื้นที่การเกษตรของชาวไทยพื้นราบขึ้นไปบนที่สูง การประกาศเขตอุทยานแห่งชาติและเขตพื้นที่ป่าสงวนแห่งชาติ ทำให้รูปแบบการทำไร่หมุนเวียนแบบเดิมได้เปลี่ยนไปโดยถูกจำกัดให้ทำการเพาะปลูกหมุนเวียนภายในแปลงเดิมทุกปี โดยมีกลุ่มอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติและเครือข่ายป่าชุมชนเป็นผู้ควบคุมดูแล

การทำไร่เลื่อนลอยเป็นการใช้ประโยชน์ที่ดินในระยะเวลานับประมาณ 3 ปีบนพื้นที่ที่มีความลาดชันมากโดยขาดการอนุรักษ์ดินและน้ำดินจะเสื่อมความอุดมสมบูรณ์ในเวลาอันรวดเร็ว จากนั้นจะทิ้งพื้นที่ไปเปิดป่าใหม่ในที่อื่นต่อไป ทำให้เกิดพื้นที่รกร้างว่างเปล่า คนไทยภูเขาเผ่าม้งจะมี

การใช้ที่ดินรูปแบบนี้ ซึ่งเดิมจะปลูกฝิ่นซึ่งเป็นพืชเสพติดที่ผิดกฎหมาย แต่ต่อมาได้หันมาปลูกพืชเศรษฐกิจอื่นแทนโดยเฉพาะกะหล่ำปลี

ระบบการปลูกข้าวนาดำในพื้นที่ศึกษาเป็นระบบการเกษตรแบบดั้งเดิมของคนไทยพื้นราบและชุมชนชาวกะเหรี่ยง เป็นระบบการเกษตรบริเวณที่ราบหุบเขา โดยชุมชนร่วมกันจัดตั้งกลุ่มเหมืองฝายขึ้นมาจัดการการใช้น้ำเพื่อทำนาดำ ผลิตข้าวเพื่อใช้บริโภคภายในครัวเรือน หลังฤดูทำนาจะกลายเป็นแหล่งเลี้ยงวัวควาย แต่ปัจจุบัน เนื่องจากการเข้ามาของระบบพืชเศรษฐกิจ ทำให้เกษตรกรหันมาปลูกพืชเศรษฐกิจหลังฤดูการทำนาได้แก่ หอม กระเทียม ถั่วเหลือง และข้าวโพดหวาน โดยจะปลูกในพื้นที่นาที่สามารถทดน้ำเข้าได้ในฤดูแล้ง

- เครือข่ายการจัดการป่าชุมชน

ชุมชนในพื้นที่ศึกษาได้ร่วมกันกำหนดพื้นที่ป่าที่คงสภาพ และพื้นที่ป่าที่เคยเป็นที่ทำไร่และถูกทิ้งร้างไว้ ให้เป็นป่าชุมชน โดยกำหนดให้เป็นพื้นที่ป่าอนุรักษ์ซึ่งเป็นป่าบริเวณต้นน้ำซึ่งชุมชนเคยรักษากันมาแต่เดิมเพื่อเป็นแหล่งต้นน้ำลำธาร พื้นที่ป่าใช้สอย และพื้นที่ป่าช้า พื้นที่ป่าชุมชน 1 แห่งมีการจัดการและใช้ประโยชน์โดยชุมชนจากหลายหมู่บ้าน มีการจัดตั้งกลุ่มอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติของแต่ละหมู่บ้าน และเครือข่ายป่าชุมชนในระดับลุ่มน้ำ

- เครือข่ายการจัดการและการใช้น้ำ

ดังได้กล่าวข้างต้นว่าชุมชนในพื้นที่ศึกษาได้สร้างฝายเพื่อกันลำนํ้าไว้ใช้สำหรับการปลูกข้าวนาดำ จากการศึกษาพบว่า ชุมชนได้รวมตัวกันเป็นกลุ่มเพื่อจัดสรรการใช้นํ้าเรียกว่า กลุ่มเหมืองฝาย ซึ่งฝายแต่ละ

ฝายจะมีการใช้ร่วมกันหลายหมู่บ้าน และในปัจจุบันกลุ่มเหล่านี้ได้รวมตัวกันในระหว่างหมู่บ้านต่าง ๆ เพื่อให้การใช้นํ้าในพื้นที่ต้นน้ำกับพื้นที่ปลายน้ำเกิดความเท่าเทียมกันและมีนํ้าใช้อย่างยืนเพื่อบรรเทาปัญหาการแย่งชิงนํ้าในฤดูแล้ง โดยจัดตั้งเป็นเครือข่ายลุ่มน้ำ โดยเริ่มที่ชุมชนในพื้นที่ตำบลท่าผา ลุ่มน้ำแม่แรกก่อน เป็นเครือข่ายที่เข้มแข็งและเป็นรูปธรรมที่ชัดเจนมากที่สุด ได้รับการสนับสนุนจากหน่วยงานป่าไม้ องค์การเคหะ และองค์การบริหารส่วนตำบลท่าผา

- เครือข่ายการเก็บหาของป่า

ชุมชนในพื้นที่ศึกษามีการเก็บหาของป่า เช่น เห็ด หน่อไม้ และสมุนไพร ในพื้นที่ป่าชุมชนใกล้บ้าน เมื่อถึงฤดูการเก็บหาของป่าชาวบ้านจากหลายหมู่บ้านที่ใช้พื้นที่ป่าชุมชนแปลงเดียวกันจะรวมตัวกันเข้าป่าเกิดเป็นเครือข่ายขนาดใหญ่

- เครือข่ายการเลี้ยงสัตว์ในป่า

ชุมชนในพื้นที่ศึกษาโดยเฉพาะคนไทยพื้นราบและคนไทยภูเขาเผ่ากะเหรี่ยง มีอาชีพเลี้ยงวัว ควาย เป็นรายได้ทางหนึ่งของครอบครัว โดยเฉพาะกะเหรี่ยงนั้นพบว่า การเลี้ยงวัว ควายเป็นรายได้หลักของครอบครัว และชุมชนนอกเหนือจากการรับจ้างทางการเกษตร การเลี้ยงสัตว์ชาวบ้านจะเลี้ยงวัวแบบพื้นบ้านโดยในฤดูเพาะปลูกจะปล่อยให้วัวตระเวนหากินเองในป่าอนุรักษ์หรือป่าใช้สอยบริเวณหมู่บ้านห่างจากพื้นที่เพาะปลูก โดยเจ้าของสัตว์จะคอยติดตามดูสัตว์เป็นครั้งคราว อาจจะทุกวันหรือ 2-3 วันต่อครั้ง จนถึงระยะเวลาที่เก็บเกี่ยวพืชไร่เสร็จสิ้น สัตว์จึงถูกนำมาเลี้ยงใน

พื้นที่เพาะปลูกเพื่อกินเศษเหลือจากการเก็บเกี่ยว พบว่าเครือข่ายการเลี้ยงสัตว์เป็นกลุ่มขนาดเล็กเพียง 2-3 หมู่บ้านต่อกลุ่ม

- เครือข่ายการใช้แรงงาน

การใช้แรงงานในพื้นที่มี 2 รูปแบบ คือเป็นแรงงานในระบบเครือญาติ ซึ่งพบมากในชุมชนกะเหรี่ยง และแรงงานรับจ้างจากภายในและภายนอกชุมชนซึ่งพบมากในชุมชนม้งในตำบลแม่ศึก

- เครือข่ายการตลาด

เป็นเครือข่ายที่เกิดจากผลกระทบจากปัจจัยภายนอกทางด้านเศรษฐกิจและมีผลต่อการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ การตลาดมีเครือข่ายหลายรูปแบบตามชนิดของพืชที่ปลูก โดยเฉพาะอย่างยิ่งพืชเศรษฐกิจซึ่งถูกนำเข้ามาในระบบการเพาะปลูกของชุมชน ได้แก่ หอม กระเทียม ข้าวโพด มันฝรั่ง กะหล่ำปลี แครอท

กระเทียม เป็นพืชเศรษฐกิจซึ่งชาวบ้านส่วนใหญ่มักเก็บพันธุ์ไว้เองหรือหาซื้อจากอำเภอแม่แจ่มหรืออำเภอใกล้เคียง สำหรับผลผลิตจะมีพ่อค้าคนกลางจากภายในชุมชนและต่างอำเภอหรือต่างจังหวัด มาติดต่อซื้อเมื่อถึงฤดูเก็บเกี่ยว

หอม เป็นพืชเศรษฐกิจที่ชาวบ้านไปซื้อพันธุ์จากต่างจังหวัด คือ จังหวัดอุดรธานี โดยนำรถไปซื้อเองหรือจ้างพ่อค้าไปรับซื้อมาส่งให้ สำหรับผลผลิต จะมีผู้มาติดต่อเช่นเดียวกับกระเทียมโดยตลาดใหญ่ที่รับซื้ออยู่ที่อำเภอบ้านไถ่ จังหวัดลำพูน

ข้าวโพดถอดดอก เป็นพืชเศรษฐกิจซึ่งมีบริษัทเอกชนมาลงทุน โดยมีการประกันราคาให้กับเกษตรกร ซึ่งแต่เดิมบริษัทจะติดต่อเอง

โดยตรงกับเกษตรกร แต่ปัจจุบันสหกรณ์การเกษตรฯ ได้เข้ามาเป็นตัวกลางให้ระหว่างเกษตรกรกับบริษัท โดยบริษัทเป็นผู้กำหนดโควตาผลผลิต

มันฝรั่ง เป็นพืชเศรษฐกิจซึ่งมีบริษัทเอกชนมาลงทุนในรูปแบบประกันราคา ซึ่งให้ผลตอบแทนที่น่าพอใจแก่เกษตรกร

ทุนสังคมในรูปของวิถีปฏิบัติหรือบรรทัดฐาน (Norms)

วิถีปฏิบัติหรือบรรทัดฐาน เป็นทุนสังคมตัวหนึ่งที่ฝังแน่นอยู่ในโครงสร้างของสังคมและมีความสัมพันธ์กับการเกิดเครือข่ายทางสังคมในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ ในพื้นที่ศึกษาพบว่า กฎระเบียบ จารีตประเพณี และความเชื่อทางวัฒนธรรม เป็นวิถีปฏิบัติที่สำคัญในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติของชุมชน

- วิถีปฏิบัติในการใช้ประโยชน์ที่ดินเกษตรกรรม

ดังได้กล่าวมาแล้วในเรื่องเครือข่ายการใช้ที่ดินแล้วว่า ชุมชนในพื้นที่ศึกษามีวิถีปฏิบัติในการจำแนกระบบการใช้ที่ดินออกเป็นที่ดินเกษตรกรรมและป่า และมีวิถีปฏิบัติการใช้ที่ดินเกษตรกรรมเป็นไร่หมุนเวียนและนาดำ และวิถีปฏิบัติได้เปลี่ยนรูปแบบไปตามปัจจัยต่าง ๆ ทั้งแรงกดดันจากภายในชุมชนและกระแสการเปลี่ยนแปลงทางด้านเศรษฐกิจจากภายนอกชุมชน เกิดเป็นเครือข่ายรูปแบบต่าง ๆ ดังได้กล่าวมาแล้ว นอกจากนี้ชุมชนยังมีวิถีปฏิบัติในการช่วยเหลือกันในเรื่องการใช้แรงงานในรูปของการลงแขก เกิดเป็นเครือข่ายการใช้แรงงานภายในชุมชน

- วิถีปฏิบัติในเรื่องการจัดการป่าชุมชน

แต่เดิมชุมชนกะเหรี่ยงและคนไทยพื้นราบในพื้นที่ศึกษามีวิถีปฏิบัติในการจัดการป่าแบบพื้นบ้านในรูปของประเพณีในการอนุรักษ์ป่าซึ่งมีประวัติความเป็นมาอย่างยาวนานได้แก่ป่าต้นน้ำลำธาร ป่าตามประเพณี และป่าใช้สอย โดยเฉพาะป่าต้นน้ำลำธารของชุมชนที่ชาวบ้านเชื่อว่ามีผีขุนน้ำดูแลอยู่และความเชื่อดังกล่าวได้กลายเป็นพื้นฐานทางศีลธรรมในการจัดการใช้ทรัพยากรที่จำเป็นต่อรูปแบบการผลิตทางการเกษตรในสังคมชนบทภาคเหนือ แต่ในปัจจุบันวิถีปฏิบัตินี้ได้มีการปรับเปลี่ยนไปมีการควบคุมการใช้ประโยชน์จากป่าไม้จากทางหน่วยงานของรัฐมากขึ้น ทำให้มีการจำแนกป่าออกไปตามกลุ่มอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติที่จัดตั้งขึ้นใหม่ คือ ป่าอนุรักษ์และป่าใช้สอยของแต่ละหมู่บ้าน ซึ่งเป็นพื้นที่ป่าผืนเดียวติดต่อกันไปหลายหมู่บ้าน โดยตั้งกฎระเบียบไว้ว่าป่าใช้สอยคือป่าที่สามารถใช้ประโยชน์จากป่าได้ทั้งการหาของป่าเพื่อเป็นอาหารโดยอิสระและการใช้ไม้สร้างบ้านเรือนซึ่งต้องผ่านความเห็นชอบจากคณะกรรมการหมู่บ้านหรือคณะกรรมการอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติ สำหรับป่าอนุรักษ์เป็นป่าที่สามารถเก็บหาของป่าได้แต่ไม่สามารถตัดฟันไม้มาใช้ประโยชน์ได้ และป่าทั้งสองประเภทนี้ห้ามมิให้มีการบุกรุกถางเป็นที่ทำกิน จากวิถีปฏิบัติที่เปลี่ยนไปทำให้รูปแบบเครือข่ายการจัดการป่าชุมชนที่แต่เดิมเป็นเครือข่ายการจัดการป่าแบบพื้นบ้านกลายเป็นเครือข่ายการจัดการป่าที่มีรูปแบบเป็นทางการมากขึ้น วิถีปฏิบัติเดิมเปลี่ยนไป มีการจัดตั้งระเบียบกฎเกณฑ์ที่เป็นลายลักษณ์อักษร

- วิถีปฏิบัติในเรื่องการจัดการน้ำ

ดังได้กล่าวมาแล้วชุมชนในพื้นที่มีวิถีปฏิบัติในการจัดการป่าต้นน้ำเพื่อให้มีน้ำใช้ในการระบบการผลิตให้ได้ผลดี ชุมชนได้จัดตั้งกลุ่มเหมืองฝายขึ้นมาเพื่อจัดการชลประทานซึ่งเป็นตัวเชื่อมที่มีนัยสำคัญทางศีลธรรมระหว่างการรักษาดินน้ำและสร้างความมั่นคงในการยังชีพของชุมชน สำหรับกลุ่มเหมืองฝายจะมีแก่งฝายเป็นผู้ดูแลและจัดการแบ่งน้ำให้นาแต่ละแปลงให้น้ำอย่างเท่าเทียมกัน และก่อนการทำนา ชาวบ้านจะทำพิธีเลี้ยงผีฝายโดยเชื่อว่าฝายจะมีความแข็งแรง และจะมีน้ำใช้อย่างสม่ำเสมอตลอดฤดูการเพาะปลูก นอกจากนี้ชาวบ้านจะช่วยกันทำความสะอาดลำเหมืองโดยแก่งฝายจะเป็นผู้เรียกประชุมและเป็นผู้ดำเนินการปฏิบัติกิจกรรมทุกอย่าง อย่างไรก็ตามก็มีข้อที่นำสังเกตคือในพื้นที่ศึกษาพบว่าปัจจุบัน กรมชลประทานได้เข้ามาสร้างฝายคอนกรีตให้แก่ชุมชน ซึ่งแต่เดิมเป็นฝายไม้ไผ่ แต่ก็ไม่ได้ทำวิถีปฏิบัติในการจัดการน้ำในรูปแบบกลุ่มเหมืองฝายของชุมชนเปลี่ยนแปลงไป

ทุนสังคมในรูปของการไว้วางใจ (Trust)

การไว้วางใจในชุมชนและคนภายนอกเป็นทุนสังคมอีกตัวหนึ่งซึ่งเชื่อมโยงกับวิถีปฏิบัติและเครือข่ายทางสังคมในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ ในพื้นที่ศึกษาพบว่าชาวบ้านมีความไว้วางใจต่อกันในกลุ่มเครือญาติ ต่อผู้นำทั้งผู้นำที่ไม่เป็นทางการและเป็นทางการ พ่อค้าคนกลางภายในและภายนอกชุมชน หน่วยงานรัฐ หน่วยงานเอกชน ที่สามารถเกื้อกูล ให้ความช่วยเหลือและให้ประโยชน์ ต่อการดำรงชีพ เช่น ชุมชนจะให้

ความไว้วางใจแก่ฝ่ายในการจัดการน้ำเพื่อการเกษตร ชุมชนจะไว้วางใจซึ่งกันและกันในการปล่อยสัตว์เลี้ยงไปหากินในป่าว่าจะไม่มีการขโมยกัน เป็นต้น เหล่านี้เกิดจากการมีทุนทางสังคมในเรื่องวิถีปฏิบัติและการเป็นเครือข่ายทางสังคม ซึ่งชุมชนจะรู้กันเอง การไว้วางใจกันในระบบการค้าระหว่างพ่อค้าคนกลางและชุมชน ระบบสหกรณ์ที่ก่อให้เกิดความไว้วางใจในระบบการผลิตและการตลาด

บทเรียนที่ได้รับจากการศึกษา

- ทุนสังคมได้ถูกนำมาใช้โดยชุมชนในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติในด้านต่าง ๆ ได้แก่ การจัดการป่าชุมชน การใช้น้ำในรูปแบบเหมืองฝาย การใช้ที่ดินแบบไร่นาวนวน การเลี้ยงสัตว์ในป่า และการใช้แรงงานด้านการเกษตร และเนื่องจากสังคมชนบทเป็นสังคมเกษตร ทุนสังคมได้ถูกนำมาใช้ในการจัดการด้านการเกษตรซึ่งเชื่อมโยงกับผลกระทบจากปัจจัยภายนอก เช่น ปัจจัยทางด้านการตลาด

- ทุนสังคมทำให้เกิดการประสานงานและการร่วมมือกันเพื่อให้ได้รับผลประโยชน์ร่วมกันของกลุ่มต่าง ๆ ที่อยู่ในชุมชนเดียวกันและระหว่างชุมชนที่มีความแตกต่างทางด้านชาติพันธุ์ที่พึงพิงทรัพยากรธรรมชาติอย่างเดียวกัน

- ทุนสังคมทั้งสาม ได้แก่ เครือข่าย วิถีปฏิบัติ และความไว้วางใจ มีความสัมพันธ์กัน เช่น กลุ่มเหมืองฝายเป็นเครือข่ายการใช้น้ำที่มีวิถีปฏิบัติในการแบ่งปันน้ำและการมีส่วนร่วมในการพัฒนาเหมืองฝาย และมีความไว้วางใจให้กับแก่ฝ่าย ในขณะที่บางเครือข่าย เช่น เครือข่ายการใช้ที่ดินของ

ชุมชนเผ่ากะเหรี่ยง มีวิถีปฏิบัติเฉพาะกลุ่ม ต่อมามีการบังคับใช้กฎหมายกอบกับทัศนคติของคนในเชิงอนุรักษ์ที่รุนแรงขึ้น ทำให้วิถีปฏิบัติการใช้ที่ดินเปลี่ยนไป กล่าวคือมีการลดการทำไร่หมุนเวียนในพื้นที่อนุรักษ์ มีการอบรมจากหน่วยงานรัฐและองค์กรพัฒนาเอกชนทำให้เกิดการยอมรับในวิถีปฏิบัติใหม่ เกิดการขยายเครือข่าย เช่น การขยายเครือข่ายป่าชุมชนจากระบบเดิมเป็นระบบที่รัฐเข้ามาจัดการ

- ทุนทางสังคมในรูปของเครือข่ายถูกนำมาใช้ในกิจกรรมต่าง ๆ ด้านการเกษตรตามปฏิทินการทำเกษตร (Crop Calendar) เป็นเครือข่ายเชิงซ้อนซึ่งมีผลกระทบต่อกันเป็นลูกโซ่ ยกตัวอย่างเช่น เครือข่ายการใช้ที่ดิน ซึ่งมี 2 รูปแบบ คือ เครือข่ายการใช้ที่ดินเพื่อการปลูกพืชไร่ และเครือข่ายการใช้ที่ดินเพื่อการปลูกข้าวนาดำ เครือข่ายทั้งสองนี้ก่อให้เกิดเครือข่ายการจัดการทรัพยากรธรรมชาติรูปแบบต่าง ๆ คือ เครือข่ายการใช้ที่ดินเพื่อการปลูกพืชไร่โดยเฉพาะพืชเศรษฐกิจซึ่งเป็นผลกระทบจากปัจจัยภายนอกทางด้านเศรษฐกิจก่อให้เกิดเครือข่ายทางการตลาดและเครือข่ายการใช้แรงงาน ในขณะที่เครือข่ายการใช้ที่ดินเพื่อการปลูกข้าวนาดำก่อให้เกิดเครือข่ายการใช้น้ำในรูปแบบเหมืองฝายที่ขยายใหญ่จนถึงระดับเครือข่ายลุ่มน้ำ เครือข่ายการจัดการป่าชุมชน และเครือข่ายการใช้แรงงาน ซึ่งเครือข่ายการจัดการป่าชุมชนมีความสัมพันธ์กับเครือข่ายการเก็บหาของป่าและเครือข่ายการเลี้ยงสัตว์ในป่า

- ทุนสังคมถูกนำมาใช้ในการแก้ไขปัญหาของชุมชนใน ช่วงเวลาโอกาส และสถานการณ์ที่แตกต่างกันไป เช่น ทุนสังคมในรูปของเครือข่ายอนุรักษ์ป่าจะถูกนำมาใช้ในการสร้างอำนาจต่อรองกับรัฐบาลในเรื่องของการ

รับรองสิทธิในการใช้ประโยชน์จากป่าของชุมชน เครือข่ายกลุ่มเหมืองฝาย จะถูกนำมาใช้ในการจัดการการแย่งชิงทรัพยากรน้ำในหน้าแล้ง

- ทุนสังคมในพื้นที่ศึกษา พบว่าเป็นไปตามการศึกษาของ Bourdieu, 1983; Coleman, 1988; Fountain, 1998; Nahapiet & Ghoshal, 1998; Woolcock, 1998; World Bank, 1999 Cohen & Prusak, 2001; Fukuyama, 1999; Hanifan, 1916; 1920; และ Putnam, 2000 ซึ่งแยกทุนสังคมออกเป็นทุนสังคมในมิติเชิงโครงสร้าง(structural dimension)และทุนสังคมในมิติเชิงเนื้อหา(content dimension) ทุนสังคมในมิติเชิงโครงสร้าง คือ หน่วยพื้นฐานของเครือข่าย เช่น รูปแบบของการเชื่อมโยงและองค์กีด้านสังคมของชุมชน และทุนสังคมในมิติเชิงเนื้อหา คือ รูปแบบของจารีตแนวทางปฏิบัติ ความเชื่อถือไว้วางใจ ความเข้าใจร่วมกันที่ทำหน้าที่ให้คนในชุมชนซึ่งมีความหลากหลายทางชาติพันธุ์มารวมกัน เกิดการมีส่วนร่วมในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติในพื้นที่ศึกษา

นอกจากนี้ยังพบว่าทุนสังคมในรูปแบบของเครือข่ายเป็นไปตามการศึกษาของ Putnam (2000) ที่ว่า เครือข่าย(Networks) เป็นส่วนที่สำคัญของทุนสังคม เป็นความสัมพันธ์เกี่ยวข้องของคนที่เพิ่มขึ้นต่อเนื่องเมื่อมีการติดต่อระหว่างคนในครอบครัว ในเผ่าพันธุ์เดียวกัน เพื่อนบ้าน กลุ่มต่างๆ ในท้องถิ่น เช่น เครือข่ายการใช้น้ำในรูปเหมืองฝายมีการขยายใหญ่เป็นระดับเครือข่ายลุ่มน้ำ กลุ่มอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติของแต่ละหมู่บ้านรวมตัวกันเป็นเครือข่ายการจัดการป่าชุมชน เป็นต้น

ประเด็นที่สำคัญอีกประการหนึ่งคือ รูปแบบของเครือข่ายที่ต่างกัน อธิบายถึงทุนสังคมที่ต่างกัน ได้แก่ Bonding social capital Bridging social

capital และ Linking social capitalกล่าวคือ ในพื้นที่ศึกษาพบว่า เครือข่ายการใช้ที่ดินเพื่อการปลูกข้าวนาดำ เครือข่ายของกลุ่มเหมืองฝายในชุมชนคนไทยพื้นราบ เครือข่ายการใช้ที่ดินเกษตรของชุมชนเผ่ากะเหรี่ยง จัดเป็น Bonding social capital ซึ่ง สมาชิกในกลุ่มหรือเครือข่ายเป็นชนเผ่าเดียวกัน เป็นความสัมพันธ์ระหว่างสมาชิกภายในครอบครัวและเครือญาติ ซึ่งมีความใกล้ชิดของบุคคลมาก และมีความเชื่อมโยง(bond)ที่เหนียวแน่น ซึ่งการเชื่อมโยงของทุนสังคมรูปแบบนี้ก่อให้เกิดการมีส่วนร่วมในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติและกิจกรรมอื่น ๆ ที่เกี่ยวข้องอย่างเหนียวแน่น

สำหรับเครือข่ายที่มีความเชื่อมโยงแบบ Bridging social capital ที่พบในพื้นที่ศึกษา ได้แก่ เครือข่ายการจัดการลุ่มน้ำแม่แรก เครือข่ายการจัดการป่าชุมชน เครือข่ายการเก็บหาของป่า เครือข่ายแรงงานและเครือข่ายการตลาดผลผลิตการเกษตร โดยที่เครือข่ายการจัดการลุ่มน้ำแม่แรก เครือข่ายการจัดการป่าชุมชน เกิดจากการเชื่อมโยงกลุ่มอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติของหมู่บ้านต่าง ๆ ในพื้นที่ที่มีความแตกต่างกันในเรื่องชาติพันธุ์ ซึ่งเป็นความสัมพันธ์ระหว่างบุคคลที่ห่างขึ้นกว่าแบบแรก และระดับความเชื่อมโยงก็อ่อนลงแต่กลุ่มคนที่มาเกี่ยวข้องหลากหลายขึ้น ในขณะที่เครือข่ายการเก็บหาของป่า เครือข่ายแรงงานและเครือข่ายการตลาดผลผลิตการเกษตร เป็นความสัมพันธ์ระหว่างเพื่อนร่วมธุรกิจ เพื่อนต่างเผ่าพันธุ์

นอกจากนี้ยังพบว่าเครือข่ายลุ่มน้ำแม่แรก เครือข่ายการจัดการป่าชุมชนในรูปของกลุ่มอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติ เครือข่ายการตลาด ยังเป็นความเชื่อมโยงแบบ Linking social capital ซึ่งเป็นความเกี่ยวข้องกับบุคคลที่

อยู่ในตำแหน่ง และความสัมพันธ์จะอยู่ในรูปแบบลำดับชั้น (hierarchy) ที่มีความแตกต่างของอำนาจ เนื่องจากเครือข่ายเหล่านั้นนอกจากเชื่อมโยงกันในระหว่างบุคคลและระหว่างชุมชนแล้ว ยังมีความเชื่อมโยงกับหน่วยงานภายนอก เป็นความสัมพันธ์ระหว่างชาวบ้านและหน่วยงานราชการ มีการติดต่อเพื่อขอการสนับสนุนจากภาครัฐ

เอกสารอ้างอิง

จินตนา อมรสงวนสิน. 2546. ทูลสังคมกับการมีส่วนร่วมของชุมชนท้องถิ่นในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ: กรณีศึกษาตำบลท่ามาและตำบลแม่ศึก อำเภอแม่แจ่ม จังหวัดเชียงใหม่ เอกสารผลงานวิจัยนำเสนอต่อที่ประชุมเชิงปฏิบัติการการบูรณาการงานวิจัย การมีส่วนร่วมของชุมชนท้องถิ่นในการจัดการทรัพยากรป่าไม้อย่างยั่งยืนในระบบนิเวศน์ชุมชน ระหว่างวันที่ 23-25 สิงหาคม 2546 ณ ศูนย์ศึกษาการพัฒนาห้วยฮ่องไคร้อันเนื่องมาจาก

พระราชดำริ อำเภอดอยสะเก็ด จังหวัดเชียงใหม่.

Bourdieu, P. 1983: Forms of capital. In: Richards, J. C. ed. Handbook of theory

and research for the sociology of education, New York, Greenwood Press.

Civic Practices Network *Social Capital* ค้นคืนวันที่ 9 พฤษภาคม 2546

จาก เว็บไซต์: <http://www.cpn.org/tools/dictionary/capital.html>

Coleman, J. S. 1988. Social capital in the creation of human capital. *American Journal of Sociology*, 94, 95-120.

Daniel B., Schwier R.A. & McCalla G. "Social Capital in Virtual Learning Communities and Distributed Communities of Practice" *Canadian Journal of Learning and Technology* Volume 29(3) Fall / automne, 2003 ค้นคืนวันที่ 6 พฤษภาคม 2546 จากเว็บไซต์: http://www.cjlt.ca/content/vol29.3/cjlt29-3_art7.html

Economic and Social Research Foundation *what is Social Capital?* ค้นคืนวันที่ 7 พฤษภาคม 2546 จากเว็บไซต์:

http://www.caledonia.org.uk/soc_cap.htm#Intervening to Strengthen Social Capital – Self-help groups

Hanifan, L. J. 1916. The rural school community centre. *Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 67, 130-138.

Knight Foundation *Social Capital* ค้นคืนวันที่ 8 พฤษภาคม 2546 จากเว็บไซต์

http://www.knightfdn.org/default.asp?story=/research/civic/social_capital/index.html

Nahapiet, Janine and Sumantra Ghoshal 1998. Social capital, intellectual capital, and the organization advantage. *Academy of Management Review* 23, 242 – 266.

Narayan et al 1997. *Voices of the Poor: Poverty and Social Capital in Tanzania*, World Bank, Washington DC, USA

- Olson 1982. *The Rise and Decline of Nations*, Yale University Press, New Haven, USA
- Prusak, L. & Cohen, D. 2001. *In good company: How social capital makes organizations work*. Boston, MA: Harvard Business School Press.
- Putnam, Robert. 1993a. *Making Democracy Work: Civic Traditions in Modern Italy*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Putnam, Leonardi and Nanetti 1993. *Making Democracy Work: Civic Traditions in Modern Italy*, Princeton University Press, Princeton, USA
- Putnam, R. D. 2000. *Bowling Alone: the collapse and revival of American community*, Simon and Schuster, New York
- Sirianni, C., & Friedland, L. 1995. *Social capital, civic practices network*.
ค้นคืน วันที่ 6 พฤษภาคม 2546 จากเว็บไซต์เว็บ:
http://www.cpn.org/sections/tools/models/social_capital.html
- Sobel J. "Can We Trust Social Capital?" *Journal of Economic Literature* Vol. XL(March 2002) pp. 139 – 154
- Woolcock, M. 1998. Social capital and economic development: Toward a theoretical. synthesis and policy framework. *Theory and Society*, 27(2), 151-208.
- World Bank *Community Driven Development* ค้นคืนวันที่ 8 พฤษภาคม 2546 จากเว็บไซต์เว็บ:
<http://web.worldbank.org/WBSITE/EXTERNAL/TOPICS>

- [/...gePK:149018~piPK:149093~theSitePK:430161,00.html](#)
- World Bank *Social Capital for Development* ค้นคืนวันที่ 5 พฤษภาคม 2546
จากเว็บไซต์เว็บ:
<http://www1.worldbank.org/prem/poverty/scapital/index.htm>
- World Bank *Social Capital - Social Capital in Operations* ค้นคืนวันที่ 5 พฤษภาคม 2546 จากเว็บไซต์เว็บ:
<http://web.worldbank.org/WBSITE/EXTERNAL/TOPICS/EXT...~pagePK:148956~piPK:216618~theSitePK:401015,00.html>
- World Bank 1999. *Social capital research group*. ค้นคืนวันที่ 5 พฤษภาคม 2546 จากเว็บไซต์เว็บ:
<http://www.worldbank.org/poverty/scapital/>.

คำขอบคุณ

ผู้เขียนขอขอบพระคุณ ดร.โกมล แพรกทอง หัวหน้ากลุ่มงานนิเวศวิทยาและสิ่งแวดล้อมป่าไม้ และผู้อำนวยการโครงการหมู่บ้านพิทักษ์ป่ารักษาสิ่งแวดล้อม สำนักวิจัยการอนุรักษ์ป่าไม้และพันธุ์พืช กรมอุทยานแห่งชาติ สัตว์ป่า และพันธุ์พืช ที่ให้คำปรึกษา ส่งเสริมและสนับสนุนการดำเนินงานวิจัยของผู้เขียนจนสามารถสำเร็จลุล่วงไปด้วยดี